

İlk Dönem Farsça Kur'an Tercümelerine Giriş*

Muhammed Cafer YAHAGHİ**

Çev.: Mustafa ÖZEL***

[Sunuş

Bilindiği üzere Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilmesi konusu oldukça eskiye dayanmaktadır. Kur'an-ı Kerim son birkaç yüzyılda Arapça bilmeyen Müslüman veya gayri Müslimler anlasın diye birçok dile çevrilmiştir. Bu konunun tarihi kökenlerine ışık tutan aşağıdaki makalenin Türkçe çevirisinin ülkemizde konuyla ilgili olan zevata faydalı olacağını düşünerek tercüme etmeyi yararlı gördük. (Çev.)]

İslam âlimleri, Kur'an'ın başka bir dile tercüme edilmesinin caiz olup olmadığı konusunu uzun süre tartıştılar. Birçok kişinin bu tür teşebbüslere karşı çıkmasına rağmen, Arapça konuşmayan milletlerde İslam düşüncesinin açıklanması ve gelişmesi pratik bir sorun olarak kaldı. İlk Kur'an tercümesinin tarihi, bir rivayete göre bizzat Peygamber'in çağına kadar geri gider. Bazı kaynaklara göre Peygamber'in yakın ashabı Selmân-ı Fârisi'ye¹, Kur'an'ı Farsçaya tercüme etmesi için izin verildi². Zürkânî şöyle demektedir: "Riva-

* "An Introduction to Early Persian Qur'anic Translations", *Journal of Qur'anic Studies*, 2002, C.: 4, No.: 2, s. 105-109.

** Meşhed Firdevsi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Fars Dili Edebiyatı Profesörü.
<http://www.cef.ir/coms/yahaghifa.php/>

*** (Doç. Dr.), Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

¹ İnsan, hadisler arasında Selman'ın Peygamberle dostluğunu vurgulayan çeşitli Farsça sözcükler bulabilir. Örnek olarak bkz.: Ebû Bekr Narşahi, *Târih-i Buhârâ*, Çev.: Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Nasr el-Kabâvî, ed.: Muhammed Takî Müderres Razavî (Tehran: Tûs 1362/1983), s. 67. Ayrıca bkz.: Refiuddin İshâk b. Muhammed Hemedânî, *Sîret-i Rasûlillâh*, ed.: Asğar Mehdevî (Tehrân: Bünyâd-i Ferheng-i İrân, 1359/1980), c. 2, s. 729.

² Cevâlikî'nin *Muarreb*'inde çeşitli hadisler zikredilmektedir. [Muhammed Muhammedî Malâyârî'nin *Târih-i ve Ferheng-i İrân der Devrân-i İntikâl ez Asr-i Sâsânî be Asr-i İslâmî* adlı eserinden nakledilmiştir, 1. baskı, (Tehrân: İntişârât-ı Yezdân, 1372/1993) c. 1, s. 302, dn. 37]. Ayrıca bkz.: Muhammed Cafer Yahaghi & Muhammed Mehdi Nâsîh (ed.), *Ravzu'l-Cinân ve Ravhu'l-Cenân fî Tefsiri'l-Kur'ân* (Meşhed: Bünyâd-i Pejuheş hâ-i İslâmî, 1371/1992), c. 1, s. 258.

yete göre, İranlılar, Selmân-ı Fârisî'ye mektup yazarak, Fâtiha suresini kendileri için Farsçaya tercüme etmesini istediler. O, Farsça olarak "Rahman olan Allah Adıyla" ifadesini yazdı ve bunu Peygambere gösterdi. Daha sonra İranlılar bu tercümeyle, Arapça telaffuza aşına oluncaya dek namazlarında okudular."³ Benzer bir rivayet ilk Farsça tefsirde de yer almaktadır⁴. "(Selmân) Muhammed'den İranlılar için Kur'an'ın Farsça tercümesini yapmak için izin istedi, o da ona müsaade etti."⁵ Selmân'ın önce Kur'an'ı yazdığı, sonra da anlamı göstermek için orijinal metnin (satırları) arasına Farsça tercümeyle koyduğu zikredilmektedir. Sonunda şöyle yazmıştır: "Bu, Muhammed'e vahiy edilen Kur'an'dır." Biz bu rivayetleri tarihi olarak sahih kabul edersek, bunlar Kur'an'ın ikinci bir dile tercüme edilmesi çalışmalarının başlangıcı olarak kabul edilebilir.

Peygamber hayattayken başlayan ve dördüncü/on birinci yüzyılın ortalarına kadar devam eden başlangıç dönemi, kısmi ve şifahi tercüme dönemidir. Kur'an'ın Farsçaya tercümesi, iki müstakil döneme ayrılmaktadır: gayri resmi ve resmi Kur'an tercümelerini içeren ilk dönem; daha gelişmiş kapsamlı Kur'an tercümeleriyle öne çıkan olgunluk dönemi. Bunlara İslam âlimlerinin çoğunluğunca çok az dikkat sarf edildiğinden, maalesef biz onlar hakkında şuan detaylı bilgiye sahip değiliz. Yukarıdaki rivayetlere ilaveten bize, 8./1. yüzyıl Buhara'sında halkın, namazlarında Arapçayı (Kur'an'ı) ezberleyememesinden dolayı Kur'an'ı Farsça okuma alışkanlıklarının olduğu söylenmektedir.⁶ Bize ayrıca 8./2. yüzyıl şahsiyetlerinden olan ve iki dili akıcı bir şekilde konuşan Musa b. Sayyâr Asvârî'nin Arapları sağ tarafına, İranlıları da sol tarafına alarak oturduğu, Kur'an'dan bir ayet okuyup bunu Araplara Arapça, sonra yüzünü solundaki İranlılara dönerek onlara da Farsça tefsir ettiği bilgisi de

³ *en-Nefhâtü'l-Kudsiyye*'den nakledilmiştir. Kur'an'ın ikinci bir dile tercüme edilmesi hakkındaki tartışma sırasında. Bkz.: Muhammed Abdülazim ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2. baskı, (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1373/1953), c. 2, s. 55.

⁴ Ebu'l-Muzaffer Şahfûr İsferyânî, *Tâcüt-Terâcim fî Tefsiri'l-Kur'âni li'l-Eâcim*, ed.: Necib Mâyil Hirevî & Ali Ekber İlâhî Horasânî (Tehrân: Sâzemân-ı Amûzeş-i İnkılâb-i İslâmî, 1375/1996), c. 1, s. 8.

⁵ Peygamber Muhammed'in kendisi tarafından verilen bu izin, Kur'an'ın ikinci bir dile tercüme edilmesi konusunda bazı imalar içermektedir. Bu konuda aşağıda daha fazla bilgi vardır.

⁶ Bu olay, Kuteybe b. Müslim Buhara Camiini inşa edip halkı Cuma namazına katılmalarını istediğinde meydana gelmiştir. Bkz.: Amr b. el-Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, ed.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 2. baskı, (Kâhire: Mektebetü'l-Hâneci bi Mısır), c. 1, s. 368.

verilmektedir⁷. Büyük âlimlerden biri olan Ebu Hanîfe (ö. 150/767), Kur'an'ın tercüme edilmesi konusunda özel müsamaha göstermiştir. Onun hiçbir şart olmaksızın Fâtiha suresinin (namazda) Farsça okunmasına izin verdiği söylenmektedir. Gerçi daha sonra bunu Arapça konuşamayan (okuyamayan) namaz kılan kişilerle sınırlandırmıştır. Tedricen bu, diğer dillere de uygulanan genel bir kural haline gelmiştir. Ebu Hanife'nin bu konudaki müsahasının nedenlerinden biri, babasının aslen İranlı olması olabilir⁸. 10./3. yüzyılın meşhur seyyahı İbn Şehriyar, *Acâibü'l-Hind* adlı eserinde Keşmir'de 270/883-4 yılları civarında yazılan kısmi bir Kur'an çevirisinden bahsetmekte, fakat bu çeviri veya dili hakkında fazla bilgi vermemektedir⁹. Formel tercüme döneminden önce Kur'an'ın bazı sure ve bölümlerinin hutbe, vaaz ve genel konuşmalar sırasında İranlılar için Farsçaya tercüme edildiği konusunda bizi inanmaya götürecek yeterli delil vardır. *Pulî Miyân Şî'ri Hicâi ve Arûzî-yi Farsî der Kurûn-i Evvel-i Hicrî*'nin editörü Ahmed Ali Recâi Buhârî, 3./10. yüzyılın sonlarında veya 4./11. yüzyılın başlarında Kur'an'ın en azından bir tane serbest kısmi tercümesinin bulunduğunu düşünmektedir¹⁰.

İkinci dönemin, Farsçaya formel ve tam tercüme çağının 4./11. yüzyılın ortalarında başladığı kabul edilebilir. Hilafet merkezinden bayağı uzakta olan Buhara'da Kur'an'ın tercüme edilmesi hakkındaki bazı şüphelerin ardından Samani Emiri Mansûr b. Nûh I, Ebû Sâlih (350-60/961-76) Maverâünnehir ulemasına Taberî'nin muhteşem Kur'an tefsirinin tam bir tercümesini yapmalarını emretti. Kur'an'ın ikinci bir dile tercüme edilmesiyle ilgili bazı şüpheler kitabın ilk bölümünde şu şekilde kaydedilmiştir¹¹:

⁷ Krş.: Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, s. 3, *Dâiretü'l-Meârif-i İslâm*, 'Qur'an', XXX, Bahâüddin Hurremşâhi, ed.: *Dânişnâme-i Kur'an ve Kur'an Pejûhi* (Tehran: Dostân-Nâhid, 1377/1998), c. 1, s. 514.

⁸ Sultân Veled, *Rebâbnâme*, ed. Ali Sultânî Gird Fermerzî (Tehrân: Müessese-i Mutâleât-i İslâmî Dânişgâh-i McGill, 1359/1980), s. 413-414.

⁹ Ebû'l-Kâsım Râdfar 'Tercüme ha-i Urdû-i Kur'an-i Kerîm', *Dânişnâme-i Kur'an ve Kur'an Pejûhi* içinde, c. 1, s. 519.

¹⁰ Bkz.: Ahmed Ali Recâi Buhârî, ed.: *Pulî Miyân Şî'ri Hicâi ve Arûzî-yi Farsî der Kurûn-i Evvel-i Hicrî* (Tehran: Bünyâd-i Ferheng-i İrân, 1353/1974), 'Giriş' s. 37. Bu kitabın dağınık yaprakları Meşhed'deki İmam Rıza'nın türbesinin kubbesinde keşif çalışmaları sırasında bulunmuş ve Ahmed Ali Recâi Buhârî'nin sunuşu ile basılmıştır (Tehran: Bünyâd-i Ferheng-i İrân, 1353/1974).

¹¹ Habîb Yağmaî, (ed.), *Tercüme-i Tefsîr-i Taberî*, (Tehrân: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehrân), c.: 1, s. 5. Bu metinde özel dikkat isteyen bazı noktalar vardır. İlk olarak *tercüme* (çeviri) kelimesinin kullanılması sorunludur: Bir sözlük incelemesi yapıldığında, ikinci bir dile çevirmek demek olan *tercüme* sözcüğü, Arapçada kullanılmakla birlikte Farsçada kullanımı nadirdir. [Azarteş Âzarnûş, *Târih-i Tercüme ez Arabî be Fârisî, ez Ağâz tâ Asr-i Safevî*, (Tehrân: Sürûş 1357/1978), s.

Bu, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin yaptığı, Allah kendisine rahmet etsin, büyük bir tefsirdir, açık bir Farsça ile (çevrilmiştir). Bu kitap, Emir Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh b. Nasr b. Ahmed b. İsmail'e, Allah'ın rahmeti hepsinin üzerine olsun, Bağdat'tan getirilmiş olup Arapçadır, rivayet zincirleri tamdır ve kırk ciltten oluşmaktadır. Emir'in bu kitabı Arapça olarak okuması ve anlaması zor olduğundan onun Farsçaya tercüme edilmesini emretti. Emir, Maverâünnehir ulemasını çağırdı ve onlara, "Bu kitabı Farsçaya tercüme edebilir miyiz?" diye sordu. Onlar da, Allah'ın 'Her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik' ayetine dayanarak, "Evet, Arapça anlayamayan herkes Kur'an'ın Farsça tercümesini okuyup yazabilir" cevabını verdiler.

O, aralarında Buhara'dan Ebû Bekr b. Ahmed b. Hâmîd ile Halil b. Ahmed es-Sicistânî, Belh'ten Ebû Cafer b. Muhammed Ali, Hasan b. Ali Mindüs, Bâbü'l-Hind'den Ebü'l-Cehm Hâlid b. Hânî el-Müttefika Semerkand, İsbîcâb ve Fergana'dan başka âlimlerin de bulunduğu Maverâünnehir ulemasını çağırdı. Bunların hepsi Kur'an'ın tercüme edilmesine fetva vermiştir. Sonra o, bu gruba o kitabın tercüme etmeleri emrini verdi.

Maverâünnehir ulemasının bu fetvası, Kur'an tercümelerinin yazılmasına imkân sağladı ve Kur'an ilimlerinde yeni bir ufuk açtı. 4./11. yüzyılın ortalarından sonra Farsça bir tercüme dalgası görmektediriz: Sadece günümüze kadar gelen çalışmalar bile tek başına oldukça kayda değerdir, ayrı bir konu ve bağımsız edebi bir tarz olarak incelenmelidir. Diğer taraftan Meşhed'deki Astân-i Kuds Kütüphanesi on binden fazla yazma eserle büyük bir Kur'an koleksiyonuna sahiptir. Bunlar arasında yüzlerce Farsça tercüme vardır.

61] Âzarnûş gibi âlimlere göre *tercüme*, *tercümân* ve bu kökten türeyen diğer kelimeler o vakit kullanılmamaktaydı [Azarteş Âzarnûş, 'Âya Tercüme-i Tefsir-i Taberî be Râstî Tercüme-i Tefsir-i Taberî est?' Ahmed Tefâzzulî (ed.), *Yeki Katre Bârân, Çeşn-nâme-i Üstâd Abbâs Zeryâb Hûi* içinde, (Tehrân: 1370/1991), s. 558]. Örneğin *tercüme* kelimesi Halil b. Ahmed tarafından *Ayn'da*, İbn Düreyd tarafından *Cemhere* veya *İştikâk'ta*, Ezherî tarafından *Tehzîb'inde* zikredilmektedir [a.g.e., s. 559]. Kapsamlı sözlüklere bakıldığında *tercüme* kelimesinin Arapçada 3./10. yüzyıldan itibaren bir metni diğer dile aktarma anlamında kullanıldığı, bunun Farsçada 5./12. yüzyıla kadar kullanılmadığı sonucuna varırız: Birçok yerde *tercüme* yerine *tefsir* kullanılmıştır [Âzarnûş, *Târih-i Tercüme ez Arabî be Fârisî*, s. 61]. Metnin bozulmuş olması muhtemeldir, bu ve diğer konuların ışığında, *Tercüme-i Tefsir-i Taberî*, Taberî tefsirinin asıl Arapça metniyle karşılaştırılmasının sonuçları da dikkate alındığında, bazı âlimler, hakikatte bu metnin Taberî'nin çalışmasının gerçek bir tercümesi olmadığı, Taberî'nin tefsirinden alıntılanan ve ondan etkilenilen serbest bir Kur'an kıssaları seçkisi olduğu sonucuna varmışlardır. [Bu iddia, Abbâs Zeryâb Hûi tarafından ileri sürülmüş, Azarteş Âzarnûş ve diğerleri tarafından desteklenmiştir. Bkz.: *Yeki Katre Bârân*, s. 437].

Bunlardan yalnızca 323 tanesi kataloglanmıştır¹². Farsça tefsir çalışmaları da birçok yeni yorum içermektedir. Doğrusu ben sadece Astân-i Kuds koleksiyonunun 142 Farsça yazmasına dayanarak beş ciltlik ve 2500 sayfayı aşan Farsça Kur'an Sözlüğü yazdım¹³.

Mevcut çalışmalara bakarak erken dönem Farsça tercüme, teknik olarak üç gruba ayrılabilir:¹⁴ kelime kelime tercümeler¹⁵, kafiyeli (*rhythmic*) tercümeler¹⁶, lehçeye dayalı tercümeler¹⁷. Bu kategorilerin en geniş ve sonuç olarak da en önemlisi ilk gruptur, yani kelime kelime tercümelerdir. Bunun ilk resmi örneği, daha sonraki çalışmaların başvuru kaynağı olan *Tercüme-i Tefsir-i Taberî*'dir. Gerçekten belirli bir ölçüde bu esere başvurmayan sonradan yazılmış bir tercüme bulmak zordur¹⁸.

İlk Kur'an tercüme, özellikle de Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde yapılanlar, dini sözlükte bile arı Farsça kullanmışlardır. Örneğin 6./12. ve 7./13. yüzyıllarda Farsça nesrin ana özelliği, belagatin üst düzeyleri ve süslü yazmak iken, Farsça Kur'an çalışmalarındaki tarz, düzgün bir Farsça ve sade kelimelerdi. Bu tercüme, melerin yapıldığı hedef kitlenin bilgi düzeyinin, bu sade üslubun güçlü bir nedeni olduğu söylenmelidir. Bundan dolayı ilk Farsça tercüme ve tefsirler, Farsça nesir alanında ayrı ve bağımsız bir kategori olarak tasnif edilmelidir.

¹² Muhammed Âsif Fikret, *Fihrist-i Nüshah-i Hattî-i Kur'ân-hâ-y-i Mütercem-i Kütüphanê-i Merkezî-i Astân-i Kuds-i Razavî* (Meşhed: İntişârât-i Kitâbhâne-i Astân-i Kuds-i Razavî, 1363/1984).

¹³ Muhammed Cafer Yahaghi, *Ferheng-nâme-i Kur'ânî* (Meşhed: Bünyâd-i Pejüheş-hâ-y-i İslâmî-i Astân-i Kuds-i Razavî, 1372-6/1993-7), 5 cilt.

¹⁴ Bu üç ana kategoriye ilaveten muhtasar tefsirlere benzeyen ve asıl metnin sade tercümesinden ayrılan bazı başka tercümeler de vardır. Aslında bunlar tercümeden ziyade tefsirdirler. Örnek olarak Meşhed'deki Astân-i Kuds Kütüphanesi 144990 ve 1924 nolu eserlere bakınız (Muhammed Âsif Fikret, *Fihrist-i Nüshah-i Hattî-i Kur'ân-hâ-y-i Mütercem-i*, s. 52, 74, 110).

¹⁵ Astân-i Kuds Kütüphanesinde, no. 4'teki ve birçok yerdeki *Tercüme-i Tefsir-i Taberî*; *Kur'ân*, gibi.

¹⁶ *Pulî Miyân Şî'ri Hicâi ve Arûzî-yi Farsî* tercümesi ve bir noktaya kadar *Tefsir-i Nesefî*, [ed.: Azizullâh Cüveynî (Tehrân: Bünyâd-i Ferheng-i İran, 1353/1974)] gibi.

¹⁷ *Kur'ân Kuds* [ed.: Ali Revâki (Tehrân: 1366/1987)] adı verilen meşhur örnekler ve *Tefsir-i Şunguşî* [ed.: Muhammed Cafer Yahaghi (Tehrân: Bünyâd-i Ferheng-i İran, 1355/1976)] gibi.

¹⁸ Bazı karşılaştırmalı araştırmalar bulunmaktadır. Örnek olarak bkz.: Ahmed Ali Recâi Buhârî, *Metnî Parsî es Asr-i Çahârum-i Hicrî?* (Meşhed: 1349/1970), s. 40. Bu çalışma, klasik tefsirler de dâhil olmak üzere meşhur yazma tercümeler arasındaki birçok benzerliği ortaya koymaktadır.